
**ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ
LOOK TO THE PAST
ЎТМИШГА НАЗАР**

Рахимджанова Нигора Кудратиллаевна,
ЎзР ФА Тарих институти кичик илмий ходими

**ТУРКИСТОНДА ТИББИЁТ СОҶАЛАРИ РИВОЖИ ТАРИХИДАН
(XIX АСР ОХИРИ - XX АСР БОШЛАРИ)**

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-2-19>

АННОТАЦИЯ

Мақолада XIX аср охири -XX аср бошлари Туркистонда тиббиёт соҳаларидан паразитологияга оид тадқиқотлар ҳақида маълумот берилган. Хусусан, Туркистонда учраган ришта касаллиги, унинг келиб чиқиш сабабларига доир илмий хулосалар қайд этилган.

Калит сўзлар: Туркистон, паразитология, касаллик, ришта, ришта қурти, организм, тиббиёт, тадқиқот, даволаш.

Рахимджанова Нигора Кудратиллаевна,
Младший научный сотрудник Институт
истории Академии наук РУз

**ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕЙ МЕДИЦИНЫ В ТУРКЕСТАНЕ
(КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX ВЕКОВ)**

АННОТАЦИЯ

В статье приводятся сведения от исследованиях по паразитологии в сфере медицины в конце XIX - в начале XX вв. в Туркестане. В частности, приводятся научные анализы и выводы относительно причины распространения болезней, связанных с гвинейским червем.

Ключевые слова: Туркестан, паразитология, болезнь, ришта, организм, медицина, исследование, лечение.

Rakhimjanova Nigora,
Research Fellow of the Institute of History
of Uzbek Academy of Sciences

**FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF MEDICAL FIELDS IN
TURKESTAN (IN THE LATE XIX - EARLY XX CENTURES)**

ANNOTATION

The article illustrates information about researches on parasitology in Turkestan at the end of XIX- the beginning of XX centuries. Particularly, there have been noted scientific conclusions about rishta in Turkestan and the reasons of its appearance.

Key words: Turkestan, parasitology, disease, rishta, rishta worm (guineaworm), organism, medicine, research, medical treatment.

XIX аср охири -XX аср бошларига келиб, минтақа ҳудудида тиббиётга доир, хусусан паразитология* соҳасида бир қатор тадқиқот ва кузатувлар амалга оширилди.

Ўрта Осиёда паразит организмлар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар Абу Али Ибн Сино асарларида учрайди. Олим "Тиб қонунлари" да аскарیدا, острица ва ришта каби паразит чувалчанлар пайдо қиладиган касалликлар ва уларни даволаш тўғрисида аниқ маълумотлар берган [1; 678-679.].

Европада паразитология XIX асрга келиб мустақил фан сифатида шакллана бошлаган. Бу микроскопнинг такомиллашуви, кўплаб микроскопик паразитларнинг кашф этилиши ва паразитларнинг ҳаёт циклари ўрганилиши билан боғлиқ. Ўрта Осиё ҳудудида жумладан, Ўзбекистонда паразитология соҳасида тадқиқотларни рус табиатшунос олими А.П. Федченко бошлаб берди. А.П. Федченконинг ҳашоратларнинг ҳайвонлар ва ўсимликларга касаллик ташувчи хусусиятларига доир тадқиқотлари кейинчалик унинг Туркистон бўйлаб қилган экспедицияларида, олиб борган изланишларида асос бўлиб хизмат қилди. А.П. Федченко Бухоро, Самарқанд ва Тошкентда бўлиб, инсон ва ҳар хил ҳайвонлар организмда яшовчи паразит чувалчанларини йиғади. Йиғилган материалларни Дания ва Германия мутахассислари билан ўрганиб, уларнинг 24 турга мансуб эканлиги аниқланади. А.П. Федченко ўз тадқиқотида Туркистонда учраган 140га яқин чувалчанни ўрганиб, уларнинг номларини айнан лотин тилида келтириб ўтган. Уларнинг 14 таси тасмасимон чувалчанлар ҳисобланиб, улар ўша даврга қадар жуда кам маълум бўлиб, деярли ўрганилмаган эди[2;3].

А.П. Федченко инсон танасида бир қатор касалликни келтириб чиқарувчи паразитларнинг бу ҳудудда 24та тасини аниқлаган. Маҳаллий паразитларни ўрганиб, ажойиб натижаларни қайд этиб ўтган. Инсон ҳаёти учун ўта ҳавфли касалликни келтириб чиқарадиган Мисрда учрайдиган *Trichina spiralis* ва *Distoma haematobium* Bilharz каби паразитларни бу ҳудудда учрамаслигини алоҳида таъкидлаб ўтган. Шу билан бирга ўзига хос иссиқ иқлими ва бошқа сабабларга кўра, Ўрта Осиёда учрайдиган маҳаллий ришта ва чивин паразитлари Ўрта Европада учрамаган ва бу каби паразитлар у қадар ҳавфли ҳисобланмаган. Шунингдек, инсон организмда паразитлик қилувчи юмалоқ қуртлардан аскардалар (*Ascaris lumbricoides* L.) острицалар (*Oxyuris vermicularis* L.) ва асосан уй ҳайвонларида яшайдиган *Ascaris mystaxeder* турлари учраган[3; 286]. Ундан ташқари ясси қуртларнинг инсон организмда паразитлик қилувчи бир неча турлари учраган. Шунинг ҳам қайд этиш лозимки, уларнинг аксар қисми кўп ҳолларда уй ҳайвонлари орқали инсон организмга кириб олган ва паразитлик фаолиятини давом эттирган.

А.П. Федченко биринчи бўлиб, ришта касаллигини келтириб чиқарувчи ришта қурти устида тадқиқот олиб борган. Бироқ бу касаллик ҳақида дастлаб XIX асрнинг 40-йилларида рус тадқиқотчиси Ханников ўз асарида қисқа маълумот бериб ўтган эди [4; 65-66]. Шунингдек, европалик тадқиқотчилар ҳам бу касаллик ҳақида Ҳиндистон, яқин шарқ ва Африка мисолида ўрганиб, тадқиқ қилганлар [5]. Ришта қуртини пайдо бўлиши ва инсон организмдаги паразитологик фаолияти ва касалликка айланиши ва унинг ривожланиш босқичлари, унга қарши кураш ҳақида батафсил ўрганиб, тўлиқ маълумотлар қайд этиб ўтган. Таъкидлаш жоизки, бу касаллик европалик тадқиқотчилар учун номаълум ҳисобланиб, Ўрта Осиёдан ташқари, Марказий Африканинг турли ҳудудларида кенг тарқалган бўлиб, шунингдек, Арабистон, Ҳиндистон ва Эронда ҳам учраган.

Ўрта Осиёнинг асосан 3 ҳудудида кенг тарқалган эди. Булар Жиззах, Қарши ва Бухоро ҳудудларида учраган бўлиб, бу касаллик ўчоқлари орасида умумий боғлиқлик, деб уччала ҳудуд ҳам дарё охирида жойлашганлиги билан изоҳланган[5]. Хусусан, Жиззах Жилон ўти, Қарши Қашқадарё дарёси, Бухоро Зарафшон дарёларининг тугаш қисмларида жойлашган[5]. Шунинг учун ҳам бу ерларда ёз ойларида сув тақчил бўлганлиги сабабли ховузларда сув алмашмаган, янгиланмаган. Сув туриб қолиши, хаво иссиқлиги натижасида туриб қолган сувларда майда сув жонворлари (паразит) кўпайишига муҳит яратган. Бу эса ўз навбатида ришта касаллигини тарқалишига олиб келган.

Федченко ўз тадқиқотида касалликни келтириб чиқарувчи ришта қурти устида лаборатория шароитида 38 кунлик кузатув олиб борган. Ўрта Осиё ришта қуртлари эса узунлиги ва ташқи кўринишига кўра айнан ҳинд ришта қурталарига ўхшаб кетган. Балоғатга етган қурт инсон териси остида паразитлик қилиб, ўзига хос касалликни келтириб чиқарган[5;413]. Инсон ифлосланган сувни ичгандан сўнг, ришта қуртлари инсон организмида яширин 10-10,5 ой давомида яшаб, ҳатто баъзида ўзини намоён этмаган. Дарҳақиқат, ришта қурти инсон организмида узоқ вақт яширин холда яшай олган, қулай шароит туғилганда эса касаллик авж ола бошлаган[3; 276]. Масалан, венгер сайёҳи Г.Вамберининг қайд этишича, доктор Жозеф Вольф Бухородан кетганидан сўнг бир йил ўтиб, Англияда ришта билан касалланган. Агар инсон ришта тухуми билан зарарланган сувни ичса, ришта тухуми сув орқали инсон ошқозонига, ундан ичакка, у ердан ичак деворлари орқали инсон қон томирларига, у ердан эса инсон терисига чиққан. У ерда эса ришта тухуми балоғатга етган ва ришта қуртига айланган. Касалликнинг охири босқичи терида намоён бўлган. Ушбу ришта касали аксари оёқ ва белдан паст қисмда тошиб, гоҳо юқори аъзоларда ҳам кузатишган. Маҳаллий табиблар кўкрагидан ва биқинидан ва ҳатто бошига ришта чиққан беморни ҳам учратганлар[6; 15]. Касаллик аломатларига келадиган бўлсак, тананинг ришта чиққан жойлари шишиб чиққан ва йиринглаган. Беморнинг баъзида суякларида кучли оғриқ безовта қилган. Доимий ички иситма, оғиз соҳасининг қуруқшаб қолиши, кучли чанқаш кузатишган. Йирингли жойлар кесиб кўрилганда у ердан ясси оқ ришта қурти чиққан. Беморлар махсус маҳаллий риштачилар ёрдамида бу ришта қуртларидан халос бўлганлар. Улар ҳатто риштани терининг қайси қисмида турганини, яъни уни қачон игна, махсус илгак ёрдамида чиқариб олиш вақтини аниқ билганлар. Касалликни олдини олиш учун эндемик ҳудудлардаги ховуз сувларини қайнатиб, филтрлаб ичиш лозим, деб тавсия қилинган. Оқар ариқ сувлари бу касалликдан холи бўлган, чунки оқар сувларда майда сув паразитлари узоқ яшамаган[6; 15]. Аммо шунга қарамадан касаллик кенг тарқалган ҳудудлар Бухоро, Қарши ва Жиззахдан ташқари бошқа ҳудудларда ҳам ришта билан касалланган беморлар учраб турган. Хусусан, Самарқанднинг Бухорога яқин ҳудуди Каттақўрғонда ришта билан касалланганлар кузатишган. Айниқса, суви тўлдирилган ховузлар ҳавфли саналиб, Бухорода улар атиги ойда бир марта, Жиззахда ойда икки марта алмаштирилган. Жиззах аҳолиси XIX асрнинг охириларига келиб, 5000 тани ташкил қилган бўлса, ёз ойларида ҳатто баъзан 300 киши ришта қурти билан касалланган ҳолатлар ҳам кузатишган[5;63]. Ўз даврида Бухоро ховузларида ришта қуртлари кўпчилиги сабабидан маҳаллий халқ орасида қуйидагича байт ҳам тўқилган эди:

**"Фаришта гар хўрад оби Бухоро,
Барояд ришта дар пойи фаришта".**

Яъни, бу байт: " Бухоронинг сувини ичган фариштанинг оёғидан ҳам ришта ўсиб чиқади", деган маънони аниқлаган. Демак, юқоридаги жумлалар Бухоро сувларининг ифлослик даражаси кўлами катталиги ва оқибатда ришта қуртларининг кенг тарқалганлигини исботлайди[6; 296-297].

Риштанинг у ёки бу ҳудудда кўриниш бериши, русларнинг Туркистондаги фаолияти, рус ҳарбийларининг у ёки бу ҳудудга кўчиб юришлари, турли хил ҳудудлардаги маҳаллий аҳолининг ўзаро алоқалари билан боғлиқ эди. Бу ҳолатлар ришта паразитининг юқиш ўчоқларини, имкониятларини кенгайтириб борган. Хусусан, XIX иккинчи ярмига келиб, ушбу маҳаллий касаллик билан нафақат маҳаллий, балки Ўрта Осиёга кириб келган рус аскарлари ва ҳарбийлар ҳам касалланганлар. Жумладан, 1881 йилда Каттақурғон шаҳридаги 8-чи туркистон батальонининг 5 та аскарлари, 1880 йилда Ўз фаслида Бухородаги рус казакларинининг 6 таси ришта касаллиги билан оғриган. 1882 йилнинг май ойи ўрталарида эса Самарқандда 3 та рус казаси ва 3та маҳаллий халқ вакиллари шу касаллик билан оғриган [6]. Бу эса табиийки, расмий маъмуриятни жиддий хавотирга солган. Шунинг учун ҳам рус тадқиқотчилари томонидан бир қатор кузатиш ва илмий изланишлар олиб борилган. Ўлкадаги ришта касаллигини келтириб чиқарувчи личинкалар ва уларнинг турлари ўрганилиб, касаллик номи ҳам маҳаллий халқ тилида номлана бошланган. Шунингдек, улар бу касалликни ўрганиш ва кузатиш давомида маҳаллий халқнинг ёрдамидан фойдаланиб, уларнинг ёрдамига муҳтожлик сезганлар. Улар бу касалликни инсондан ташқари хайвонларда учрашини Туркистон мисолида кузатганлар.

Тадқиқотчи А.П.Федченко риштани хорижий адабиётлар бўйича дунёнинг бошқа ҳудудларида кенг тарқалиб бориши тарихини ўрганиб, ришта эндемик жиҳатдан Ўрта Осиёга хос касаллик эмас, балки у ҳам олиб келинган, деган хулосага келган. Арабларнинг Ўрта Осиёни босиб олишлари натижасида улар билан келиб ришта қурти тарқаган, деган тахминни илгари сурган. Худди шундай тарзда Америка қитъасига биринчи марта ришта паразити Африка қитъасидан борган хабашлар орқали кириб келган эди. У ерда эса халокатли эпидемияга айланган эди, дея изоҳлаб берган[7; 20].

А.П.Федченко микроскоп ёрдамида ришта қуртларини анатомик ҳолатини Самарқандда ўргана бошлаган ва ҳатто, Москвага спиртли нусхада олиб бориб ўрганишни давом эттирган.

А.П.Федченко ушбу риштани ўрганар экан, ўзидан олдинги европалик тадқиқотчиларнинг фикрларини ўз кузатишлари асосида таҳлил қилган. Инглиз олимлари Оулэн ва Маклелланд кузатишларидаги хатоларни қайд этиб, Бастианнинг фикрларини тасдиқлаган[5; 101-134]. Унга кўра, риштанинг ҳолати: ришта қуртининг боши доимо ташқари йўналган ҳолда бўлган, фақатгина камдан-кам ҳолларда паразит тери остида бўлган. Мускуллар остида бўлган ҳолатлар ҳам кузатилган, бироқ боши терига қараган ҳолда ётган. Агарда инсон ички органлари текширилганда тана бўшлиғида ҳам ришта қуртлари учраган. Масалан, Мисрда тадқиқотчи Прунер Бей жигар пардасида риштани учратган.

Яна бир европалик тадқиқотчи Картернинг кўрсатишича, ришта қуртининг юқиш сабаби ялангорёқ ҳолда юриш ёки чўмилишдан эди. Аммо Ўрта Осиёда камдан-кам ҳолатларда оёқ яланг ҳолатларда юрилган. Ва бу тахмин ҳам ўз тасдиғини топмаган[3; 278], деб қайд этган.

Хулоса қилиб айтганда, XIX -XX бошларида тиббиёт ва унга оид фанлар, хусусан паразитологияга оид тадқиқотлар ривожланди. Уларни ўрганиб тадқиқ этишда янги босқичга олиб чиқди. Ўлка аҳолиси орасида бу соҳага оид касалликларга қарши курашишда тиббий маданиятни ошишига хизмат қилди. Бу соҳада олиб борилган тадқиқотлар тез орада амалиётда ўз натижаларини кўрсатди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Т.2003. Том 6.
2. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. Зоогеографическая исследования. Т. III . Часть II. Черви (Vermes) . М., 1879.
3. Федченко А.П. Заметка о паразитах человека, водящихся в Туркестане. Туркестанский сборник. Т.57. Под редак. Маев. Т. 1872.
4. Ханников Н. Описание Бухарского ханства. СПб.: Типография императорского академии наук, 1843.
5. Bastian CH. On the Structure and Nature of Dracunculus or Guineaworm. The Transactions of the Linnean Society of London. Vol. XXIV/ part 2. 1863.
6. Свияжский И. К изучению о происхождении и развития рикши (*filaria medinensis*) // Туркестанские Ведомости. 1882. № 39.
7. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. М.1950. Под редакцией Б.В.Юсова.
8. Орзиев М.З. XX аср бошларида Бухоро матуотида соғлиқни сақлаш муаммоларининг акс этиши // Марказий Осиёда интеллектуал мерос: анъаналар ва инновациялар (XIX-XX аср бошлари)" илмий тўплами. Т.2018.296-297 бетлар. Батафсил қаранг: Мирзо Сирож Ҳаким. Маҳаллий ва Туркистон хабарлари // Бухоро шариф. 1912. № 57.
9. Федченко А.П. Остроение и размножение рикши (*Filaria medinensis* l.) - Москва, 1870; С.20.